अध्याय 6

भारतीय संस्कृतायेची सुरवात

भारतांतली सगळ्यांत पुर्विल्ली संस्कृताय, जाका हडप्पा, इंडस वा इंडस-सरस्वती संस्कृताय ह्या नांवान वळखतात, ती खऱ्यांनीच जायत्या तरांनी उल्लेखनीय आशिल्ली [तातूंत एक बरो समतोल समाज कसो जियेता तें दाखयलां – जातूंत गिरेस्त आनी गरीब हांचे मदले फरक स्पश्ट दिसनात, थोडक्यांत हडप्पा समाजीक परिस्थिती 'शोशण' न्हय, तर परस्पर 'निवासाची' आशिल्ली.

- बी. बी. लाल

व्हडलें प्रस्न ?

1. *सभ्यता म्हणल्यार कितें?*
2. *भारतीय उपखंडांतली सगळ्यांत आदली संस्कृताय खंयची आशिल्ली?*
3. *ताची मुखेल प्राप्ती कितें आशिल्ली?*

0681CH06

आकृती 6.1. धोलावीराच्या 'कॅसल' वाठारांतली नॉर्थ गेट प्रवेशद्वार.

© NCERT not to be republished

सभ्यता म्हणल्यार कितें?

धातुविज्ञानः निसर्गांतल्यान धातू काडप, तांचें शुध्दीकरण वा एकठांय करप हीं तंत्रां तशेंच धातूंचो आनी तांच्या गुणधर्मांचो शास्त्रीय अभ्यास हांचो आस्पाव जाता.

चवथ्या अध्यायाच्या शेवटाक आमी पयले मनीस गट स्थायीक जावन, शेती करतना, कांय तंत्रगिन्यान (जशें बांदकाम, धातूशास्त्र, येरादारी) विकसीत करून 'सभ्यता' कडेन वाटचाल करतना पळयले.

मागीर सभ्यता म्हणल्यार कितें? सादारणपणान मानवी समाजाच्या प्रगत अवस्थेखातीर ही संज्ञा वापरतात. नेमकें सांगपाचें जाल्यार, 'सभ्यतायेची' उण्यांत उणी सकयल दिल्ल्यो खाशेलपणां आसपाक जाय हाचेर आमी हांगा विचार करतले:

- सरकार आनी प्रशासनाचो कांय प्रकार – चड गुंतागुंतीचो समाज आनी ताच्यो जायत्यो कार्यावळी सांबाळपा खातीर.
- शारवाद – शार-नियोजन, शारांची वाड आनी तांचें वेवस्थापना, जातूंत सादारणपणान उदक वेवस्थापन आनी गटार वेवस्था हांचो आस्पाव जाता.
- तरेकवार हस्तकला – तातूंत कच्च्या मालाचें वेवस्थापन (जशें की फातर वा धातू) आनी तयार मालाचें उत्पादन (जशें अलंकार आनी अवजारां) हांचो आस्पाव जाता.
- भितरलो (शार वा प्रदेशा भितर) आनी भायलो (पयसुल्ल्या वाठारां कडेन वा संवसारांतल्या हेर वाठारां वांगडा) वेपार – सगळ्या प्रकारच्या मालाची अदलाबदल करपा खातीर
- लेखनाचो कांय प्रकार – नोंदी दवरपा खातीर आनी संवाद सादपाक जाय.
- कला , वास्तुकला, साहित्य, मौखिक परंपरा वा समाजीक चालीरिती वरवीं व्यक्त जाल्ले जिवीत आनी संवसाराविशीं सांस्कृतीक कल्पना.
- एक उत्पादक शेती – फकत गांवांकूच न्हय, तर शारांकूय पोसपाक पुरो जाता.

हे विशीं चिंतात

वयर दिल्लें खंयचें खाशेलपण सगळ्यांत मुळावें आसा अशें तुमकां दिसता – म्हणल्यार हेर सगळ्यां उदरगती खातीर गरजेचें एक खाशेलपण?

© NCERT not to be republished

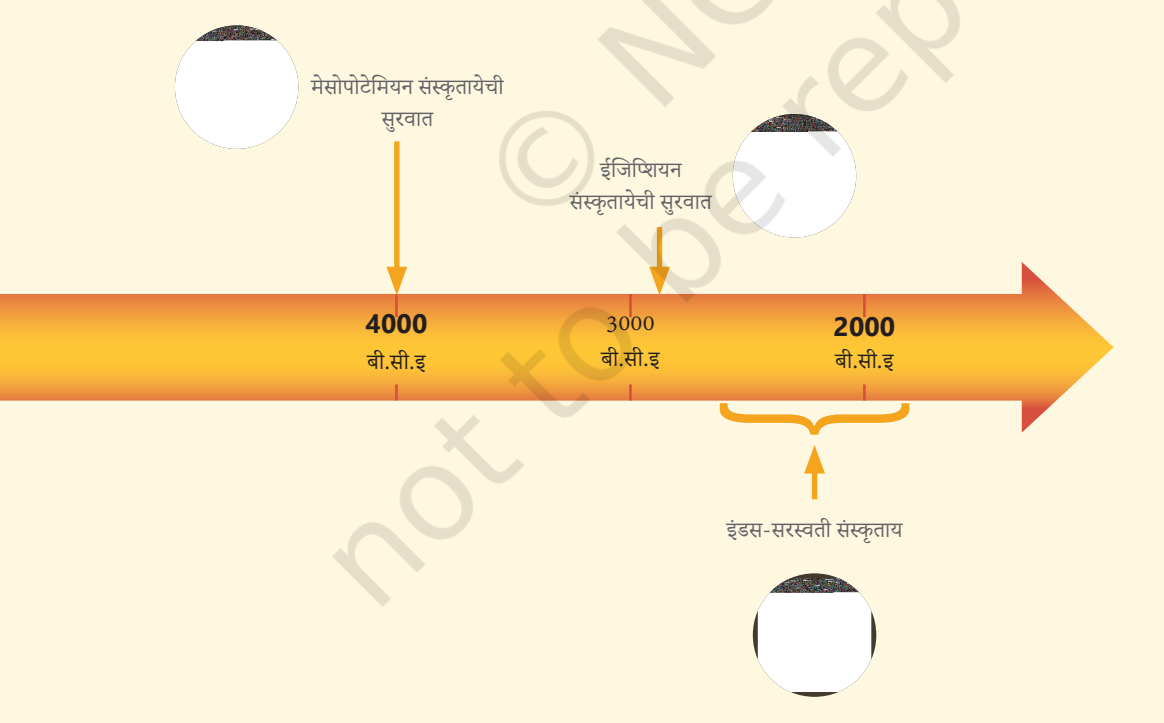
सोदून काडूया

वयर दिल्ल्या वळेरेंतल्या दर एका खाशेलपणा खातीर, अशा समाजांत अस्तित्वांत आसूं येता त्या धंद्याची वा वेवसायांची वळेरी तुमी तयार करूं शकता?

हीं सगळीं खाशेलपणां आयज संवसारांतल्या चडशा समाजांत आसात हें पळवप सोंपें आसा. पूण आतां आमी व्याख्या केल्ल्या अर्थान संस्कृतायेची सुरवात केन्ना जाली?

संवसारांतल्या वेगवेगळ्या वाठारांनी वेगवेगळ्या काळांत संस्कृतायेची सुरवात जाली. मेसोपोटेमिया (आधुनीक इराक आनी सिरिया) ह्या नांवान वळखतात त्या वाठारांत सुमार 6,000 वर्सां पयलीं घडलें आनी पुर्विल्ल्या ईजिप्तांतली संस्कृताय कांय शेंकड्यां उपरांत जाली. ह्या आनी आनीक कांय संस्कृतायां विशीं तुमकां उपरांतच्या वर्गांत शिकपाक मेळटलें. कितल्याशाच तरांनी त्या पुर्विल्ल्या संस्कृतायेचें व्हड योगदान आनी प्रगती जाले बगर मनीसपण सद्याच्या पांवड्यार पावूंक नाशिल्लें.

पूण सद्या तरी आमी फकत भारतीय उपखंडा कडेन पळयतले आनी ताचो नॉर्थवेश्ट वाठार थंयच आमची काणी सुरू जाता.

आकृती 6.2. इंडस-सरस्वती संस्कृतायेचो काळ दाखोवपी कालमर्यादा, तातूंतल्यान बी.सी.इ सुमार 2600 ते 1900.

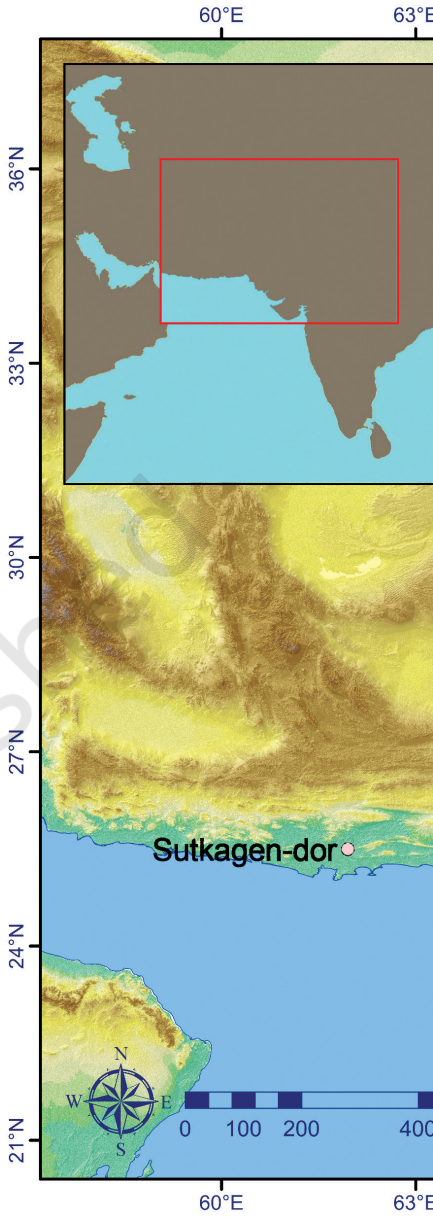
© NCERT not to be republished

गांवांतल्यान शारांत

उपन्हंय: व्हड न्हंयेंत (वा तळ्यांत) व्हांवपी न्हंय. देखीक, यमुना ही गंगेची उपन्हंय.

पंजाब (आयज भारत आनी पाकिस्तान हांचे मदीं विभागिल्लो) आनी सिंध (आतां पाकिस्तानांत) ह्या व्हड मळांचेर इंडस न्हंय आनी तिच्या उपन्हंयांक उदक मेळटा. हाका लागून तीं मळां सुपीक जालीं आनी ताका लागून ते शेतवडीक अनुकूल जाले. थोडे फुडें उदेंतेक, कांय हजार वर्सां पयलीं सरस्वती ही आनीक एक न्हंय हिमालयाच्या मुळसांतल्यान हरियाणा, पंजाब, राजस्थान आनी गुजराताच्या कांय वाठारांतल्यान व्हांवताली (आकृती 6.3 पळयात). ह्या पुराय वाठारांत, बी.सी.इ सुमार 3500 वर्सा सावन गांवांची वाड जाली आनी वेपार आनी हेर देवाणघेवाण वाडिल्ल्यान ते नगर फुडें शारांनी वाडलें. हें संक्रमण बी.सी.इ 2600 च्या सुमाराक जालें.

पुरातत्वशास्त्रज्ञांनी हे संस्कृतायेक जायतीं नांवां दिलीं – 'सिंधू', 'हडप्पा', 'इंडस-सरस्वती' वा 'सिंधू-सरस्वती' संस्कृताय. ह्यो सगळ्यो संज्ञा आमी वापरतले. हांगाच्या रहिवाशांक 'हडप्पा' अशें म्हणटात. ही संवसारांतली सगळ्यांत पोरनी संस्कृताय जावन आसा.

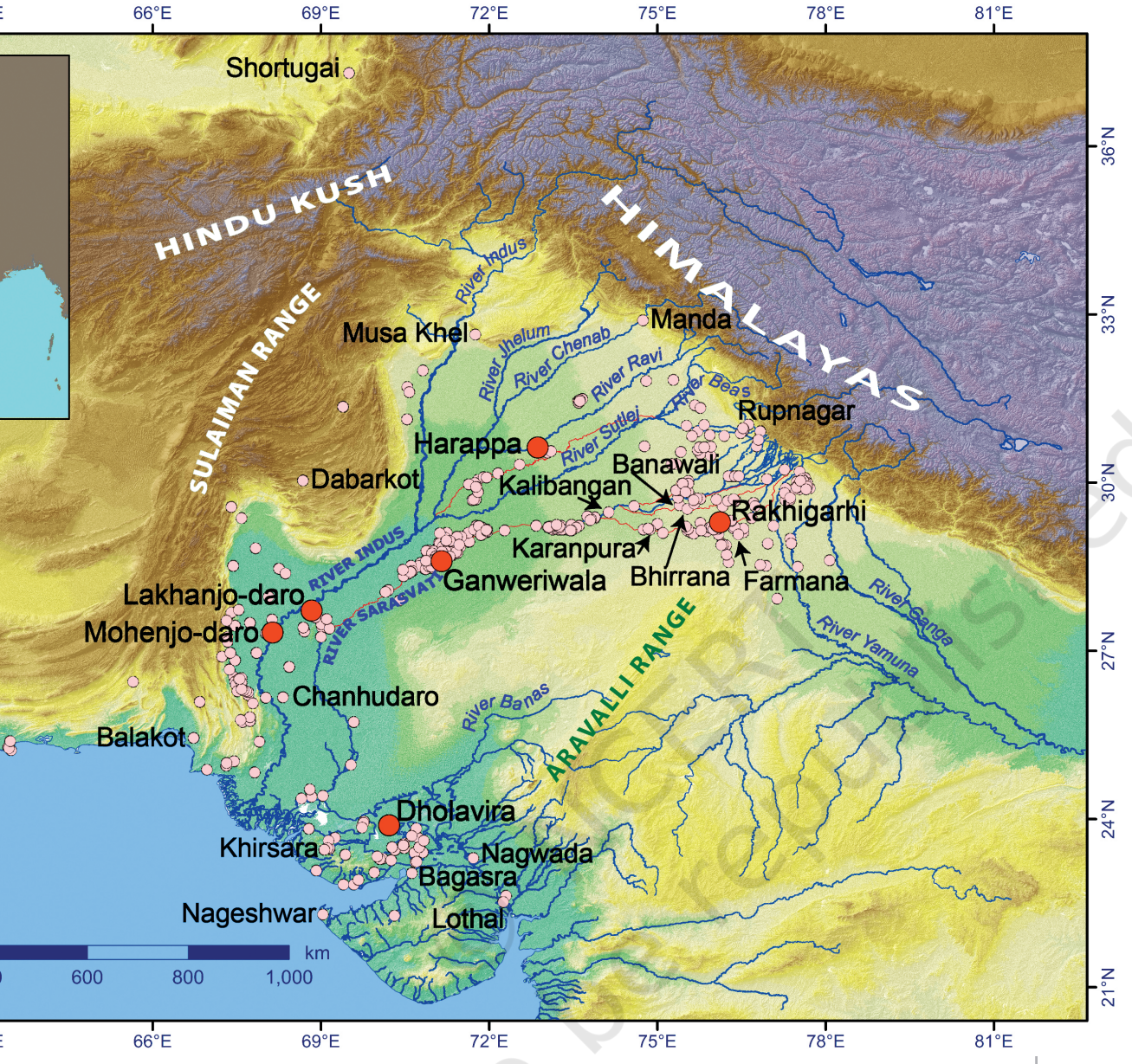

चुकोवपाक नाकात

हे संस्कृतायेंतल्या लोकांक आयज 'हडप्पा' कित्याक म्हणटात? ताचें फकत कारण म्हणल्यार हडप्पा शार (आयज पाकिस्तानाच्या पंजाबांत) हें ह्या संस्कृतायेंतलें पयलें शार आशिल्लें, जें 1920-21 वर्सा, एका शेंकड्या पयलीं आशिल्लें.

हे उदरगतीक 'भारताचें पयलें शारीकरण' अशेंय म्हणटात.

© NCERT not to be republished

आकृती 6.3. इंडस-सरस्वती संस्कृतायेच्या कांय मुखेल वसणुकांचो नकाशा. पर्वतरांगांनी तयार जाल्ल्यो सैमीक शिमो (तपकिरी रंगांत) लक्षांत घेयात.

सोदून काडूया

हे संस्कृतायेचीं कांय म्हत्वाचीं शारां नकाशांत चिन्नीत केल्यांत (आकृती 6.3). वर्ग कृती म्हूण फुडल्या पानाचेर आशिल्ल्या कोश्टकांतल्या आधुनीक राज्यां वा प्रदेशां कडेन हीं शारां जुळोवपाचो तुमी यत्न करूं शकता?

© NCERT not to be republished

हडप्पा शार	आधुनीक राज्य / प्रदेश
धोलाविरा	पंजाब
हडप्पा	गुजरात
कालीबंगन	सिंध
मोहेंजोदडो	हरियाणा
राखीगढी	राजस्थान

सरस्वती न्हंय

नकाशांत (पान 89 वयली आकृती 6.3) इंडस (वा सिंधू) आनी तिच्यो पांच मुखेल उपन्हंयो दाखयल्यात; मोहेंजोदडो आनी हडप्पा ह्या सारक्या त्या न्हंयांच्या देगेर म्हत्वाचीं शारां वाडलीं. पूण सरस्वती न्हंयचे देगेरय जायतीं थळां आसात, जी आयज भारतांत 'घग्गर' आनी पाकिस्तानांत 'हकरा' ह्या नांवान वळखतात (देखून ताका 'घग्गर-हकरा न्हंय' हें नांव पडलां). ही न्हंय आतां हंगामी जाल्या, कारण ती फकत पावसाळ्यांत व्हांवता.

सरस्वती न्हंयेचो उल्लेख सगळ्यांत पयलीं ऋगवेद ह्या पुर्विल्ल्या प्रार्थनेच्या संग्रहांत मेळटा जाचे विशीं आमी सातव्या अध्यायांत वाचतले. ह्या ग्रंथांत सरस्वतीची पुजा देवी म्हूण करात आनी 'पर्वतांतल्यान दर्याकडेन' व्हांवपी न्हंय ह्या दोनूय तरांनी केल्या. उपरांतच्या ग्रंथांनी ही न्हंय सुकून निमाणें अदृश्य जाता अशें वर्णन केलां.

नगर-नियोजन

आतां पाकिस्तानांत आशिल्लीं हडप्पा आनी मोहेंजोदडो हीं ह्या संस्कृतायेचीं पयलीं दोन शारां सोदून काडलीं; तांची वळख 1924 वर्सा म्हणल्यार एका शेंकड्या पयलीं जाता. इंडस मळांचेर जायतीं थळां आयलीं, हाकाच लागून हे संस्कृतायेक सुरवेक 'इंडस व्हॅली सिवलिज़ेशन' अशें म्हण्टाले.

उपरांत धोलावीरा (गुजरातांत), राखीगढी (हरियाणांत), गनवेरीवाला (चोलिस्तानांतलीं) अशीं हेर मुखेल शारां पाकिस्तानांतलें 90 वाळवंट), आनी शेंकड्यांनी ल्हान थळां

© NCERT not to be republished

हे विशीं चिंतात

तुमकां 'इंडस व्हॅली सविलज़िशन' ही संज्ञा आयली आसतली आनी आमी ती वापरूंक ना हें लक्षांत आयलां आसतले. नकाशाचेर नदर मारल्यार (पान 89 वयली आकृती 6.3) 'व्हॅली' ही संज्ञा कित्याक अप्रचलति आसा हें स्पश्ट जाता, कारण ही संस्कृताय सधिू वाठारा भायर खूब पयस पातळ्ळ्या हें आतां आमकां कळ्ळां.

गुजरातांत लोथल म्हूण), सोदून काडली, तातूंतले कांय खणून काडले. अशे तरेचे अणभव आयजूय चालूच आसात! सारस्वती देगणांत फकत दोन मुखेल शारांचो आस्पाव आसा – राखीगढी आनी गनवेरीवाला – पूण जायतीं ल्हान शारां (हरियाणांतली फरमाना, राजस्थानांतली कालीबंगन) आनी कांय शारां (भीराना आनी बाणावली, दोनूय हरियाणांतलीं); खरेंच नकाशा (पान 89 वयली आकृती 6.3) त्या वाठारांतल्या थळांची चड घनता स्पश्ट करता.

व्हडलीं हडप्पा शारां नेमक्या येवजण्यांप्रमाण बांदलीं. तांकां रुंद रस्ते आशिल्ले (पान 92 वयली आकृती 6.4 आनी 6.5), जे चड करून कार्डिनल दिकांकडेन वताले. चडशीं शारां तटबंदींनी भोंवतणी आशिल्लीं दिसतात आनी ताचे दोन वेगळे भाग आशिल्ले – 'वयलें शार', जंय थळावे उच्चभ्रू लोक रावताले आसूं येता, आनी 'सकयलें शार', जंय सामान्य लोक रावताले.

कांय व्हड इमारतींचो उपेग सामुहीक कामां खातीर केल्लो दिसता –देखीक, ज्या घरांनी माल व्हरपाचो आसतालो थंय सांठोवन दवरताले. रस्त्यार आनी ल्हान गल्लींनी वेगवेगळ्या आकाराचीं वैयक्तीक घरां रांगेंत आशिल्लीं. मजेची गजाल म्हणल्यार ल्हान-व्हड घरां खातीर बांदकामाचो दर्जो सारको आशिल्लो. त्यो सगळ्यो इमारती सादारणपणान विटांनी तयार केल्ल्यो आसताल्यो.

कांय वास्तूंचो हेतू हो वादाचो विशय उरला. मोहेंजोदडो हांगाच्या नामनेच्या 'ग्रेट बाथ' (पान 93 वयली आकृती 6.6), एक ल्हान पूण विस्तारीत टांकयेची ही घडणूक आसा जी सुमार 12 x 7 मीटर लांब आशिल्ली आनी तातूंत काळजीपूर्वक दवरिल्ल्या विटांच्या माथ्यार उदकरोधक साहित्य (जशें सैमीक बिटुमेन, ताराचो एक प्रकार) लायताले. टांकयेक भोंवतणी ल्हान ल्हान कुडी आशिल्ल्यो, तातूंतल्या एका कुडींत एक बांय आशिल्लीं; टांकयेच्या एका कोनशाक एक गटार आशिल्लो तो

तटबंदी: वस्ती वा शाराभोंवतणी आशिल्ली व्हड भिंत, सादारणपणान संरक्षणात्मक कामा खातीर.

अभिजात: हांगा ह्या उतराचो संदर्भ समाजाच्या उंचेल्या थरांक, जशे की राज्यकर्ते, अधिकारी, प्रशासक आनी चड करून पाद्री.

© NCERT not to be republished

(वयर) आकृती 6.4. सकयल्या शार वाठारांत कालीबंगन (राजस्थान) हांगा एक रुंद रस्तो.

(उजवे) आकृती 6.5. मदल्या शारांत धोलावीरांतलो घरांचो वाठार, लंबवत रस्ते आशिल्लो (धोलाविराक हेर शारां भशेन दोन न्हय तर तीन वेगळे विभाग आशिल्ले). तशेंच ह्या शारांत चडशा इमारतींची बुन्याद घालून तयार केल्ली.

© NCERT not to be republished

वेळोवेळ रितो करतालो आनी ताज्या उदकान परत भरतालो.

आकृती 6.6. मोहेंजोदडोचें व्हड न्हाण

अशे रचणुकेचो हेतू कितें आशिल्लो? पुरातत्वशास्त्रज्ञांनी कितलेशेच संभाव्य अर्थ मांडल्यात – लोकांखातीर भौशीक न्हाण; फकत राजघराण्या खातीर न्हाण; वा धर्मीक विधीं खातीर वापरांत आशिल्ली टांकी. पयलो अर्थ आतां न्हयकारतात कारण ह्या शारांत चडशा घरांनी वैयक्तीक न्हाणीघर आशिल्लें अशें दिसून येता.

सोदून काडूया

निमाण्या दोन विवेचनां विशीं वर्गांत भासाभास घालची. तुमी हेर कोणाचोय विचार करूं शकता? तुमकां हेर खंयचेय विचारूं येतात? ह्या प्रकरणांत आमकां इतिहासाचो हेर कसलोच स्रोत ना — शिलालेख ना, मजकूर ना, प्रवाशाचें विवरण ना हें लक्षांत दवरात.

© NCERT not to be republished

उदक वेवस्थापन

हडप्पा लोकांनी उदकाची वेवस्था आनी नितळसाण हांकां खूब म्हत्व दिलें. तांच्या घरांत न्हावपा खातीर वेगळो जागो आसतालो; हीं गटारांच्या व्हडल्या जाळ्याकडेन जोडिल्लीं आसताली (आकृती 6.7), जी सादारणपणान रस्त्या सकयल धांवताली आनी घाणयारें उदक व्हरता.

आकृती 6.7. लोथल (गुजरात) हांगाची गटार वेवस्था

मोहेंजोदडो हांगा लोकांनी विटांनी तयार केल्ल्या शंबर बांयतल्यान उदक काडलें. पूण हेर वाठारांनी ते तळ्यांतल्यान, लागसारच्या झऱ्यांतल्यान वा मनशान तयार केल्ल्या जलाशयांतल्यान आसताले.

धोलावीराच्या बाबतींत (गुजरातांतले रन ऑफ कच्छच्या) सगळ्यांत व्हडलो जलाशय 73 मीटर लांबायेचो आशिल्लो!

जलाशयः उदक सांठोवपाची व्हड सैमीक वा कृत्रीम सुवात.

सोदून काडूया

वर्ग उपक्रम म्हूण, खंयच्याय मेजपाच्या टेपीच्या आदारान तुमच्या वर्गाची लांबाय, शाळेचो कॉरिडॉर वा खेळाचें मैदान मेजचें. ह्या लांबायेची तुळा धोलावीरांतल्या सगळ्यांत व्हडल्या जलाशयाच्या लांबाये कडेन करात.

धोलवीरा हांगा उण्यांत उणें स व्हड जलाशय फातरांनी बांदिल्लें आसा वा खडपांत कापून केल्ले आसात(आकृती 6.8). तातूंतले चडशे कार्यक्षम उदक सांठोवपा खातीर आनी वांटपा खातीर भुंयगत गटारांतल्यान जोडल्यात.

आकृती 6.8. धोलवीरा हांगाच्या खडपांत कापल्लो 33 मीटर लांबायेचो एक व्हड जलाशय.

हे विशीं चितात

अशे तरेचें जलाशयांचें जाळें बांदपाक कितल्या कामगारांची गरज आसा हाची कल्पना करात. तांचें काम कोणें संघटीत करून आनी तांकां नेमक्यो सुचोवण्यो दिल्यो अशें तुमकां दिसता? तांच्या मजुरीचो मोबदलो तांकां कसो मेळ्ळो अशें तुमकां दिसता? (संकेत: आयज आमचे कडेन आसा तशें त्या वेळार पयशे नाशिल्ले.) जलाशयांची वेळावेळार नितळसाण करपाची गरज आशिल्ल्यान तांची देखरेख वेवस्थापन करपाक कांय थळावे प्राधिकरण आशिल्ले? ह्या सगल्यांतल्यान आमकां ह्या शाराचो राज्यकर्तो आनी पालिका प्रशासना विशीं कितें सुलूस मेळटा?

आपल्या कल्पनाशक्तीचो उपेग करून आपल्या शिक्षका कडेन चर्चा करची. पुरातत्वशास्त्रज्ञ ह्या प्रस्नांचेर चर्चा करतात आनी ताचीं जाप सदांच निमाणीं आसनात!

हडप्पा लोक कितें खातालें?

दाळी: पिकांचो एक वर्ग जातूंत बीन्स,, वाटाणे आनी मसूर (दाळ) हांचो आस्पाव जाता.

हडप्पांनी व्हड वा ल्हान न्हंयांच्या देगेर आपल्यो जायत्यो वसणुको तयार केल्यो. न्हंयो आपल्या भोंवतणची माती समृद्ध करतात देखून फकत उदक सोंपेपणान मेळचें म्हूण न्हय, तर शेतकामा खातीरय ही एक तार्कीक निवड आसा. हडप्पा लोक कडधान्यां आनी तरेकवार भाजयां वांगडाच बार्ली, गंव, कांय बाजरी आनी केन्ना केन्नाय तांदूळ सारकिल्लीं तृणधान्यां पिकयताले अशें पुरातत्वीय सोदावयल्यान दिसून आयलां. तशेंच युरेशियांत ते पयलीं कापूस पिकयताले, जे ते कपडे विणटाले. तांणी नांगरां सयत शेतीचीं साधनां तयार केलीं (आकृती 6.9), तातूंतलीं कांय आधुनीक काळांतले शेतकार वापरतात.

आकृती 6.9. नांगराचे ल्हान मातयेचें मॉडेल (हरियाणांतल्या बाणावलींतल्यान)

© NCERT not to be republished

ह्या खर शेतकी वावराचें वेवस्थापन ल्हान गांवगिऱ्या थळांचेर वा गांवांत शंबर वरवीं सांबाळटाले. तेन्ना आतां भशेन गांवगिऱ्या वाठारांतल्यान जाय तितलें शेतकी उत्पादन दिसानदीस तांचे मेरेन पावलें जाल्यारूच शारां तिगून उरतलीं.

तशेंच हडप्पा लोक मांस खावपाखातीर जायत्या जनावरांक पाळटाले आनी न्हंयांत आनी दर्यादेगेर नुस्तेमारी करताले. उत्खनना वेळार व्हड प्रमाणांत मेळिल्ल्या जनावरांच्या आनी नुस्त्याच्या हाडांवयल्यान हें कळटा.

हडप्पा रांदपाच्या मडक्यांत कितें करताले? मातयेच्या मडक्यांच्या शास्त्रीय तपासणींतल्यान कांय जापो मेळ्ळ्यात, अपेक्षीत (दुदाचीं उत्पादनां) आनी अजापीत करपी – जशें हळद, आलें आनी केळीचे अवशेश. देखून तांचो आहार बरोच वैविध्यपूर्ण आशिल्लो!

आमकां सोदून काडूया

कल्पना करात की तुमी हडप्पा घरांत जेवण रांदतात. वयर दिल्ल्या आंकडेवारीच्या आदारान तुमी खंयचो पदार्थ वा पदार्थ तयार करतले?

विटांचो वेपार

हडप्पा लोक फकत स्वताचे संस्कृताये भितर (लागसारचीं वा पयस आशिल्लीं हेर शारां) न्हय, तर भारता भितर आनी भायर हेर संस्कृताय आनी संस्कृताये वांगडा सक्रीय वेपार करताले. तांणी अलंकार, लांकूड, दिसपट्ट्या वापरांतल्यो कांय वस्तू (पान 98 वयली आकृती 6.11), घडये भांगर आनी कापूस आनी घडये कांय खावपाच्या वस्तूंची निर्यात केली. सगळ्यांत चड आवडपी अलंकार म्हणल्यार कार्नेलियनाचे मणी (पान 98 वयलें चित्र 6.10), चड करून गुजरातांत मेळपी तांबड्या रंगाचो अर्दमोलादीक फातर. हडप्पा कारागिरांनी तांकां ड्रिल करपाखातीर खाशेले तंत्रगिन्यान विकसीत केलें, जाका लागून तांचे मदल्यान एक दोरी वचूंक मेळटाली, आनी तांकां वेगवेगळ्या तरांनी सजोवपाक मेळटाली. तशेंच तांणी शंखाचें सोबीत शंख काकणांत काम केलें, ताका शंख हें एक कठीण साहित्य आशिल्ल्यान अत्याधुनीक तंत्राची गरज आसता.

निर्यात केल्ल्या मालाच्या बदलाक हडप्पा लोकांनी कितें आयात केलें हें तितलें स्पश्ट जावंक ना. तातूंत तांब्याचो आस्पाव आसूं येता, कारण हो धातू घरा इतलो सामान्य नाशिल्लो.

© NCERT not to be republished

चुकोवपाक नाकात

तांबें हें मऊ धातू काम करपाचे कलेंत हडप्पा लोकांनी प्रभुत्व मेळयलें. तांब्यांत टिन घातल्यार ताचो परिणाम जावपी धातू ब्राँझ आसता, जो तांब्यापरस कठीण आसता. हडप्पा लोक ब्राँझचो उपेग अवजारां, मडकीं आनी कड्डुणां तयार करपाखातीर करताले आनी कांय मुर्ती आमकां उपरांत दिश्टी पडटल्यो.

आकृती 6.11. ओमानाचे दर्यादेगेर मेळपी हडप्पा हस्तिदंताची फणी (सुमार 7 सेंमी.)

आकृती 6.10. सुसा (सद्याचो इराण) हांगा खणून काडिल्ल्या कार्नेलियन मणींचे हडप्पा मणी)

अशे तरेचो वेपार करपाखातीर तांणी जमनीवेले मार्ग आनी न्हंयो, आनी दर्याचो उपेग चड पयसुल्ल्या थळां खातीर करताले – हो भारतांतलो पयलो सखोल सागरी वावर. खरेंच, गुजरात आनी सिंध ह्या दर्यादेगेवेल्या वाठारांनी बऱ्योच हडप्पा वसणुको आसात. गुजरातांतली लोथल ही ल्हान वसणूक आसा जी 217 मीटर लांबाय आनी 36 मीटर रुंदाय आशिल्लें एक आश्चर्यकारक रितीन व्हड पात्र – लांबाय दोन फुटबॉल मैदानां परस थोडी चड

आसा! हें जलाशय डॉकयार्ड आसूंक जाय, म्हळ्यार मालाची फुडली येरादारी करपाखातीर बोटी घेवपाक आनी धाडपाखातीर वापरांत आशिल्ली बांदावळ आसूंक जाय..

अशा विस्तारीत वेपाराक वेपाऱ्यांक आपलो माल – आनी एकामेकांक वळखुपाक मेळप गरजेचें! हजारांनी ल्हान सीलांचो हो मुखेल हेत जाल्लो दिसता,

© NCERT not to be republished

आकृती 6.12. लोथल हांगाचें व्हड डॉकयार्ड

जो सादारणपणान स्टीटायट ह्या मऊ फातरापसून तयार केल्ले आसताले जे उश्णतायेंतल्यान कडक जाता. ते फकत कांय सेंटीमीटर मेजतात आनी सादारणपणान प्राण्यांच्या आकृतींचें चित्रण करतात आनी तांच्या वयर कांय चिन्नां आसतात जी लेखन पद्दतीचो भाग आसतात. पूण ती पद्दत आनी प्राण्यांच्या आकृतींचो प्रतीकात्मक अर्थ अजून समजूंक ना. काय निश्चीत म्हणल्यार तांचो संबंद कसोय तरी वेपारी कार्या कडेन आसा.

आकृती 6.13-1, 6.13-2, 6.13-3. (दावे ते उजवे) युनिकॉर्न दाखोवपी हडप्पा सील; बैल दाखोवपी हडप्पा सील; शिंगाचो वाग दाखोवपी हडप्पा सील

सोदून काडूया

ह्या तीन हडप्पा सीलां कडेन कांय लेखन चिन्नां सयत पळयल्यार तुमच्या मनांत कितें वता? तुमकां कसलेय अर्थ सुचोवपाक आवडटले? तुजी कल्पनाशक्ती पळोवंक दी!

© NCERT not to be republished

पुल्ल्यो आनी वापरिल्ल्या जायत्या वस्तूंचो सोद लायला.

दिसपट्ट्या वापरांतल्यो वस्तू

आकृती 6.14-1 (वयर), 6.14-2 (उजवे). भांगराचो आरसो; एक टेराकोटा मडको (दोनूय धोलवीरांतल्यो)

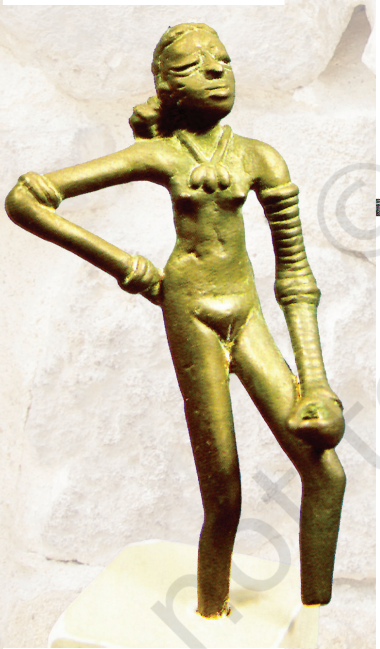
आकृती 6.14-3 (वयर), 6.14-4 (उजवे). कांय पाशाणाचीं वजनां; एक ब्रॉझाचे चिसल (दोनूय धोलवीराच्यो)

आकृती 6.14-5, 6.14-6. एका फातराचेर कोरांतिल्लो एक गेमबोर्ड, सुमार 25 सेंमी. लांबाय (धोलावीरा सावन): टेराकोटा शिटी, सुमार 4 सेंमी. लांबाय (राजस्थानांतल्या करणपुरासावन). प्रौढ आनी भुरग्यीं दोगांकूय मजा करपा खातीर हडप्पांनी जायते खेळ आनी खेळणीं तयार केलीं!

© NCERT not to be republished

आकृती 6.15-1, 6.15-2, 6.15-3. चड करून 'प्रिस्ट किंग' नांवाच्या आकृतीचो पुतळो (ही आकृती कोण आशिल्ली हें कळूंक ना); स्वस्तिका दाखोवपी शिक्को; बळिश्ट जनावरांनी भोंवतणी उबारिल्ल्या व्यासपिठाचेर बसिल्ल्या तीन तोंडाच्या देवतेचें चितण करपी शिक्को

आकृती 6.15-4, 6.15-5, 6.15-6. 'डान्सिंग गर्ल', मोहेंजोदडो हांगाची ब्रॉझ मूर्त (ती 10.8 सेंमी. उंचायेची); 'नमस्ते'त बशिल्ली टेराकोटा मुर्ती; मडक्याच्या तळाक (लोथलांतल्यान) उदक पिवपाची पद्दत सोदून काडपी हुशार कावळ्याची काणी सांगपी दिसपी मडक्याचेर एक नक्षी.

© NCERT not to be republished

हे विशीं चिंतात

पान 100 आनी 101 वयल्यो वस्तू – वा ह्या अध्यायांतली खंयचीय – तुमी सोदून काडूंक शकतात वा जिणेचे पैलू म्हत्वाचे आशिल्ले दुस-याक पळोवन हडप्याच्यो खंयच्यो कार्यावळी चित्रीत करतात?

सोदून काडूया

→ लोथाल मडक्याचेर मेळिल्ली कथा पुराय करात. तुमच्या मतान अशी काणी 4 हजार वर्सां परस चड काळ कशी याद जाली?

→ 'डान्सिंग गर्ल' मुर्तीचो विचार करात. मूर्त व्यक्त वृत्तीचें तुमी कितें करतले? ताची काकणां पुराय हात धांपून दवरता, ही प्रथा गुजरात आनी राजस्थानाच्या कांय वाठारांनी अजूनय दिसता. ह्या अध्यायांत आनीक खंय अशे तरेन घाल्ली काकणां पळोवंक मेळटात. हाचे वयल्यान आमी कसलो निश्कर्श काडचो?

शेवट वा नवी सुरवात?

बी.सी.इ 1900 च्या सुमाराक ही सिंधू-सरस्वती संस्कृताय सगळी कामगिरी करून लेगीत फाटीं पडपाक लागली. शारां एक एक करून सोडून दिलीं. खंयचेय रहिवासी उरले जाल्यार तांणी बदलिल्ल्या वातावरणांत ग्रामीण जिणेशैली आपणायली – आदलें सरकार वा प्रशासन आतां अस्तित्वांत नाशिल्लें अशें दिसता. ल्हव ल्हव हडप्पा लोक हजारांनी न्हय जाल्यार शेंकड्यांनी ल्हान ल्हान गांवगिऱ्या वसणुकांनी विखुरले.

हे विशीं चिंतात

हडप्पा लोक गांवगिऱ्या वसणुकांनी परतले कारण शारी जिणेशैली परस गांवगिऱ्या जिणेशैलीक लागून अन्न आनी उदक सोंपेंपणान मेळटा. तेन्ना आतां भशेन शारां अन्न दिवपा खातीर गांवांचेर निंबून आशिल्लीं, तर केन्ना केन्ना उदक!

हें नाश जावपाचे कारण कितें? पुरातत्वशास्त्रज्ञांनी जायते घटक मांडल्यात. खूब पयलीं झूज वा घुरयांक लागून शारांचो नाश जाला आसूं येता असो समज आशिल्लो, पूण झुजाचो वा आक्रमणाचो

© NCERT not to be republished

कसलोच सोद मेळना. खरेंच हडप्पांनी कसलेंच सैन्य वा झुजाचीं शस्त्रां दवरिल्लीं दिसनात; पुरावे प्रमाण ती तुळेन शांततायेची संस्कृताय आशिल्ली अशें दिसता.

सध्या दोन घटकांचेर एकमत आसा. पयलीं, हवामान बदल जाका लागून बी.सी.इ 2200 सावन संवसारांतल्या चडशा वाठारांचेर परिणाम जालो, ताका लागून पावस उणो जालो आनी सुको टप्पो जालो. हाका लागून शेती चड कठीण जाली आसली आनी शारांतली अन्न पुरवण उणी जावंक शकली आसली. दुसरी गजाल म्हळ्यार सरस्वती न्हंय तिच्या मध्य देगणांत सुकली; अकस्मात थंयचीं कालीबंगन वा बाणावली सारकीं शारां सोडून दिलीं. आनीकूय घटक आसूं येताले, पूण हे दोगूय आमकां आमचे भलायके खातीर हवामान आनी पर्यावरणाचेर कितलें निंबून आसात हाची याद करून दितात.

शारां नश्ट जालीं तरी हडप्पा संस्कृताय आनी तंत्रगिन्यान चडशें तिगून उरलें आनी तें भारतीय संस्कृतायेच्या फुडल्या पांवड्यार पावलें, जाचो आमी फुडल्या अध्यायांत सोद घेतलो.

आमी फुडें वचचे पयलीं...

- इंडस, हडप्पा वा सिंधू-सरस्वती संस्कृताय ही संवसारांतली सगळ्यांत पोरनी संस्कृताय. हांगाचे रहिवासी हडप्पा लोकांनी कार्यक्षम उदक वेवस्थापना, वेगवेगळ्या हस्तकला आनी वेगान वेपार आशिल्लीं नियोजीत शारां तयार केलीं.
- उत्पादक शेतवडीक लागून शारांनी तरेकवार पिकां आयलीं.
- निमाणें संस्कृताय उणी जाली, घडये हवामान आनी पर्यावरणीय बदलांक लागून; लोक गांवगिऱ्या जिणेंत परतले.

© NCERT not to be republished

प्रस्न, उपक्रम आनी प्रकल्प

1. ह्या अध्यायांत अभ्यास केल्ले संस्कृतायेक कितलींशींच नांवां कित्याक आसात? तांच्या म्हत्वाचेर चर्चा करची.

2. इंडस-सरस्वती संस्कृतायेच्या कांय कर्तुबांचो सारांश दिवन एक संक्षिप्त अहवाल (150 ते 200 शब्द) बरोवचो.

3. कल्पना करात की तुमकां हडप्पा शारांतल्यान कालीबंगण मेरेन प्रवास करचो पडटलो. तुमचे वेगवेगळे पर्याय कितें आसतले? दरेक पर्यायाक कितलो वेळ लागतलो हाचो प्रमाणांत अदमास तुमी काडपाक शकता?

4. आयच्या भारतांत एका हडप्पा दादल्याक वा बायलेक सरासरी रांदचेकुडींत व्हरपाची कल्पना करूया. तांची वाट पळोवपी चार-पांच व्हडलीं अजापां खंयचीं?

5. ह्या अध्यायांतलीं सगळीं चित्रां पळयल्यार आमच्या 21व्या शेंकड्यांत अजुनूय परिचित दिसपी अलंकार/हावभाव/वस्तूंची वळेरी तयार करची.

6. धोलावीरा हांगच्या जलाशयांची वेवस्था खंयची मानसिकताय प्रतिबिंबीत करता?

7. मोहेंजोदडो हांगा विटांनी बांदिल्ल्यो सुमार 700 बांयो मेजल्यात. कितल्याशाच शेंकड्यां सावन तीं नेमान सांबाळून ताचो उपेग केल्लो दिश्टी पडटा. परिणामांचेर चर्चा करची.

8. हडप्पा लोकांक नागरी जाणविकाय चड आशिल्ली अशें जायते फावट म्हणटात. ह्या विधानाचें म्हत्व सांगात. तुमकां तें मान्य आसा? आयज भारतांतल्या एका व्हड शारांत नागरिकां कडेन तुळा करात.

© NCERT not to be republished